

Joanna Karczewska

Z DZIEJÓW KLASZTORU FRANCISZKANÓW W ŻARACH W ŚREDNIOWIECZU

Osoba świętego Biedaczyny z Asyżu oraz dzieje powołanego przez niego zgromadzenia niemal od początku istnienia budziły zainteresowanie historyków. W tym skromnym artykule pragnę przybliżyć losy klasztoru minorytów w dolnośląskich Żarach i wskazać, jak rozwijał się fenomen popularności św. Franciszka i jego zakonu na tym, położonym przecież daleko od włoskiego centrum, obszarze.

Nie jest to zbyt łatwe zadanie, ponieważ zachowało się bardzo mało źródeł do dziejów zakonu franciszkańskiego na terenie Łużyc i Dolnego Śląska. Fakt ten sprawił, że zwłaszcza zagadnienia dotyczące początków funkcjonowania franciszkanów na tym terenie były przedmiotem wielu naukowych spekulacji i hipotez. Ze skromnego zasobu źródłowego należy wymienić franciszkańskie kroniki¹ oraz kodeks dyplomatyczny kustodii złotoryjskiej i wrocławskiej². Pewne informacje dotyczące konwentu żarskiego odnajdujemy również w *Nekrologu* franciszkanów w Zgorzeleu³.

Charakteryzując literaturę dotyczącą historii żarskich minorytów, trzeba wskazać na dawne prace niemieckie, skupiające się na przedstawieniu historii państwa stanowego Żary-Trzebiel. Przewijają się tam również wiadomości o franciszkanach; prawdopodobne jest także, że autorzy ci mogli korzystać ze źródeł obecnie już nieistniejących⁴. Z opracowań ogólnych, których nie można pominąć, trzeba wskazać prace Kamila Kantaka⁵ i Jerzego Kłoczowskiego⁶. Z późniejszej literatury trzeba

¹ *Kronika Fürstenhaina*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, cz. 2 i 3, red. J. Kłoczowski, Lublin 1989; *Fragments „Kroniki” Jana Ludwika Impekhowena*, [w:] *ibid.*

² Ch. Reisch, *Urkundenbuch der Kustodien Goldberg und Breslau*, wyd. 5, „Monumenta Germaniae Franciscana”, t. 1, (1240–1517), Düsseldorf 1917.

³ *Kalendarium Necrologicum Fratrum Minorum Conventus in Goerlitz („Scriptores Rerum Lusaticarum”)*, t. 1, Görlitz 1839.

⁴ J.S. Magnus, *Historische Beschreibung Der Hoch-Reichs-Gräfflichen Promnitschen Residents – Stadt Sorau in Niederlausitz und Deroselben Regenten Kirchen und Regiment-Sachen*, Leipzig 1710; J.F. Conrad, *Kirchen – Prediger und Schulgeschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Sorau-Görlitz 1803; J.G. Worbis, *Geschichte der Herrschaft Sorau und Triebel*, Sorau 1826.

⁵ K. Kantak, *Franciszkanie polscy*, t. 1, Kraków 1937.

⁶ J. Kłoczowski, *Bracia mniejsi Polsce średniowiecznej*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 1983.

wymienić opracowanie Johna B. Freeda o saskiej prowincji franciszkanów⁷, do której należał klasztor żarski oraz prace Tadeusza Szafrąńskiego⁸, Huberta Wajsa⁹ i Luciusa Teichmana¹⁰ o przynależności organizacyjnej klasztorów minorytów z Łużyc i Śląska. Ostatnio otrzymaliśmy też cenną i ważną pracę G. Wąs o konwentach franciszkańskich na Śląsku i Górnych Łużycach¹¹. Informacje dotyczące architektury zawiera głównie niemieckie wydawnictwo o zabytkach okręgu żarskiego¹², a wiadomości o dziedzicach Żar, w tym rzeczywistych i domniemanych fundatorach klasztoru, podał Tomasz Jurek¹³.

Ze względu na zniszczenie i zaginięcie większości źródeł trudno odtworzyć początki klasztoru franciszkanów w Żarach. Jest wiele niejasności co do osoby fundatora i daty fundacji klasztoru. Nie zachował się dokument fundacyjny. Według starszej literatury, opierającej się na tradycji franciszkańskiej i przekazach w lokalnych kronikach¹⁴, fundacji miał dokonać w 1274 r. Albrecht von Döben (Dewin)¹⁵. Wiąże się też to wydarzenie z lokacją miasta (w 1260 r.); w wielu wypadkach lokacja i osiedlenie się franciszkanów w mieście nie były zbyt odległe chronologicznie¹⁶. Jednak von Döbenowie jako właściciele Żar po raz ostatni zostali wymienieni w źródłach w 1260 r.¹⁷ Po von Döbenach Żary przejęli von Packowie. Pierwszym właścicielem Żar z rodziny von Pack był Ulryk (I). Ulryk von Pack był właścicielem Przewozu, pojął za żonę córkę Albrechta Dewina – Jadwigę. Otrzymał Żary w lenno od Wettynów, co nastąpiło po 1260 r.¹⁸ Jeden z młodszych synów Ulryka nosił imię Albrecht. Możliwe zatem, że fundatorem był Albrecht, lecz z rodziny von Pack.

⁷ J. B. F r e e d, *Dzieje saskiej prowincji franciszkanów XIII wieku*, [w:] *ibid.*, s. 195–225.

⁸ T. S z a f r a ń s k i, *Klasztory franciszkańskie na Śląsku w XIII w. i ich przynależność organizacyjna*, „Roczniki Humanistyczne”, 1958, 7/ 2.

⁹ H. W a j s, *Zmiana przynależności prowincjalnej kustodii wrocławskiej i złotoryjskiej franciszkanów w drugiej połowie XIII w.*, „Przegląd Historyczny”, 74, 1983.

¹⁰ L. T e i c h m a n n, *Ordensprovinzen der Franziskaner in Schlesien*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 43, 1986.

¹¹ G. W ą s, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnołużyckich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000.

¹² *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg. Kreiss Sorau und Stadt Forst*, t. 5, cz. 6, Berlin 1939.

¹³ T. J u r e k, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998; zob. też: idem, *Czy Piastowie głogowscy panowali nad Żarami w XIII–XIV wieku*, „Roczniki Historyczne”, 59, 1993.

¹⁴ J. G. W o r b s, *op. cit.*, s. 8.

¹⁵ J. S. M a g n u s, *op. cit.*, s. 1; Tę datę podają też J. G. W o r b s, *op. cit.*, s. 8; i później polscy autorzy: L. R o ś c i s z e w s k i, *Z przeszłości Żar*, [w:] *Żary wczoraj i dziś*, red. H. Szczegółka, „Zeszyty Lubuskie LTK”, z. 3, Zielona Góra 1967, s. 21; T. J a w o r s k i, *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary 1993, s. 43.

¹⁶ J. B. F r e e d, *op. cit.*, s. 208.

¹⁷ *Urkundeninventar zur Geschichte der Niederlausitz bis 1400*, wyd. R. Lehmann, Köln–Wien 1968, nr 121.

¹⁸ T. J u r e k, *op. cit.*, s. 262.

Istnieje w literaturze jeszcze inny pogląd na temat daty fundacji klasztoru w Żarach. John B. Freed jako przypuszczalną datę fundacji podaje 1283 r., według zaś Gabrieli Wąs nastąpiła ona rok później¹⁹. Wydaje się jednak, że datę fundacji należy przesunąć na czas po 1284 r. Brak bowiem jakichkolwiek informacji, aby klasztor franciszkanów w Żarach zaangażował się w latach 80. XIII w. w głośny i zataczający szerokie kręgi konflikt między biskupem wrocławskim Tomaszem a księciem wrocławskim Henrykiem IV, w którym to sporze klasztory franciszkańskie poparły księcia²⁰. Prawdopodobnie dom żarskich minorytów powstał w latach 90. XIII w., a fundacji dokonali, wzorem innych możnych feudałów łuzyckich, von Packowie. Niektórzy badacze, w tym także historiografowie niemieccy, jako datę fundacji podają 1299 r. (taką zresztą datę wymienia też *Kalendarium Necrologicum fratrum minorum conventus in Goerlitz*)²¹.

Kościół klasztorny nosił wezwanie św. Anny. Klasztor franciszkański w Żarach został wzniesiony na terenie podmiejskim, należącym do feudała, z upływem czasu znalazł się w obrębie miejskich obwarowań. W literaturze podkreśla się, że klasztory minorytów były fundowane w związku z miastem, ale wyłączone były spod władzy tego miasta. Niektóre z konwentów, pierwotnie powstałe poza murami, z czasem zostały włączone w ich obręb, wewnątrz, w pobliżu murów, stanowiąc nawet ich element obronny²². Zbudowany został w południowo-zachodniej części miasta, przy tzw. Bramie Górnej. Pierwsza pewna wzmianka o konwencie franciszkanów w Żarach pochodzi z 1340 r.²³ W średniowieczu klasztor żarski organizacyjnie podlegał kustodii złotoryjskiej, należącej do saskiej prowincji franciszkanów.

W tym miejscu warto przypomnieć, że kustodia złotoryjska, a także wrocławska, wcześniej należały do prowincji czesko-polskiej franciszkanów, natomiast do saskiej prowincji zostały przeniesione w 1272 r. Fakt ten wskazuje na udział franciszkanów w procesie germanizacji, podobnie jak przechylenie się na stronę popierającego żywioł niemiecki księcia Henryka IV. Charakteryzując to zjawisko, należy wskazać na typową dla franciszkanów wielką ruchliwość, która przecież umożliwiła przeniknięcie na Śląsk i Łużyce osób obcej narodowości. Otwarcie na kontakty z mieszkańcami miast, aktywna obecność w środowisku miejskim były przejawami nowego typu pracy duszpasterskiej franciszkanów, który to przenikanie i wpływy dodatkowo ułatwiały²⁴. W 1523 r. nastąpiła kolejna zmiana w organizacji zakonu – kapituła generalna, która zebrała się w tym roku w Burgos, zdecydowała,

¹⁹ J.B. F r e e d, *op. cit.*, s. 208; G. W ą s, *op. cit.*, s. 19.

²⁰ J.B. F r e e d, *op. cit.*, s. 223.

²¹ J. M u s z y Ń s k i, *Krosno Odrzańskie*, Warszawa–Poznań 1972, s. 54; R. L e h m a n n, *Die Herschaften der Niederlausitz*, Köln–Graz 1966, s. 27, (cyt. za: *Kalendarium Necrologicum*).

²² G. W ą s, *op. cit.*, s. 80.

²³ J.B. F r e e d, *op. cit.*, s. 209.

²⁴ Zwrócił na to uwagę J. Mitkowski w recenzji pracy C.C. Barana, *Sprawy narodowościowe u franciszkanów śląskich w XIII w.*, Warszawa 1954, zamieszczonej w: „Nasza Przeszość”, t. 6, 1957, s. 397.

że konwent w Żarach wejdzie w skład utworzonej wówczas kustodii zgorzeleckiej, włączonej do prowincji górnosaskiej, zwanej też prowincją Turynгии.

Ze względu na niedostatek źródeł o pewnych faktach z dziejów klasztoru można jedynie wnioskować, porównując losy innych łużyckich i dolnośląskich konwentów franciszkańskich, domyślając się, że pewne ogólne procesy zachodzące w domach tej reguły nie ominęły także klasztoru w Żarach. W XV w. takim ważnym procesem była rosnąca popularność tzw. ruchu obserwanckiego, czyli ścisłego przestrzegania reguły. Jego wybitnymi przedstawicielami byli Bernardyn ze Sieny i Jan Kapistran – znani kaznodzieje i uczeni. Reforma obserwancka nawoływała do pierwotnego ubóstwa tak braci, jak i całego konwentu. Zwracano w niej także uwagę na dobre wykształcenie, dyscyplinę oraz włączenie się w życie świeckich – przede wszystkim społeczności miejskich²⁵.

W związku ze wzrostem znaczenia i popularności obserwantów w prowincji saskiej, saski minister prowincjalny franciszkanów konwentualnych Maciej Döring (1427–1461) przedsięwziął reformy w podległej sobie prowincji. Dotyczyły one stworzenia studium prowincjalnego dla zapewnienia lepszego wykształcenia zakonników oraz powrót do pierwotnego ubóstwa – przez pozbywanie się nieruchomości należących do klasztorów oraz stałych dochodów, np. czynszów. Ten ostatni projekt nawiązywał do *Constitutiones Martinianae* sformułowanych w 1430 r. przez obserwantów, a nakłaniających do powrotu do pierwotnych wartości reguły franciszkańskiej, zwłaszcza ubóstwa. W związku z tą reformą powołano urząd *visitatoris regiminis*, któremu podlegały reformowane klasztory²⁶. Jego władzy podlegał także klasztor w Żarach. Powołanie tego urzędu spowodowało decentralizację wewnątrz zakonu, lecz także wzrost zależności klasztorów od rad miejskich. Przejawiało się to np. w ograniczeniu autonomii obszaru klasztornego, kontroli nad działalnością gospodarczą zakonników, dokonywaniu inwentaryzacji cennych przedmiotów należących do klasztoru czy wręcz przekazywaniu władzom miejskim części majątku klasztornego. Reforma ta spowodowała zespolenie klasztoru z miastem, jego władzami i mieszkańcami. W ośrodkach miejskich z terenu Łużyc i Dolnego Śląska proces ten jest w XV w. doskonale widoczny. Łużyckie konwenty minoryckie cieszyły się popularnością wśród mieszczan, co uwidaczniało się chociażby w czynionych na ich rzecz legatach. I chociaż ubóstwo źródeł skąpi nam szczegółowych informacji, z pewnością te zjawiska nie ominęły Żar i tamtejszego konwentu. Przykładowo w 1495 r. mieszcza z Görlitz Barbara Weissgerberyn poczyniła na rzecz klasztoru w Żarach zapis w wysokości 5 grzywien²⁷.

Nie znamy obsady konwentu żarskiego, jedynie z 1500 r. zachowała się wzmianka, że w kapitule uczestniczył lektor z Żar, świecki sługa (tercjarz?) – Mar-

²⁵ G. Wąs, *op. cit.*, s. 95–96.

²⁶ *Ibid.*, s. 46–47.

²⁷ *Urkundenbuch der Kustodien...*, nr 676.

cin stelmach²⁸. Prawdopodobnie kościół franciszkański spełniał funkcję nekropolii dziedziców Żar, bowiem zmarły w 1424 r. Jan z rodu Biberstein został pochowany u franciszkanów²⁹. Reformacja zagościła w Żarach wcześniej. W 1524 r. wprowadzono nabożeństwa luterzańskie, a od 1533 r. obowiązywał zakaz kultu katolickiego. Dom franciszkanów żarskich posiadał znaczną bibliotekę i archiwum³⁰. Kościół i zabudowania klasztorne zostały wzniesione w stylu gotyckim. Zachodnia i północna ściana kościoła oraz wieża pochodzą z XIV–XV w. Klasztor został poważnie uszkodzony wskutek licznych pożarów w 1550 r., 1562 r., 1619 r. i w 1728 r.³¹

Obecność konwentu franciszkanów w Żarach z pewnością wycisnęła piętno na miejscowym środowisku miejskim. Typ duchowości franciszkańskiej odpowiadał bowiem potrzebom duchowym szerokich mas mieszczańskich w średniowieczu. Trzeba też wskazać, że istnienie konwentu franciszkańskiego podkreślało znaczenie i zamożność miasta, bowiem egzystencja klasztoru zależała wszak od ofiar wiernych.

Joanna Karczewska

ON THE MEDIEVAL HISTORY
OF THE FRANCISCAN MONASTERY IN ŻARY

S u m m a r y

This paper presents information on the history of the Franciscan monastery in Żary in the Middle Ages. It mainly deals with the founding of the monastery and the founder himself. These issues are open to discussion since few document sources from the earliest history of the monastery have survived. The paper also mentions the reforms of the XV c. which involved the Silesian and Lusatian monasteries. Besides, it includes information on the monks' means to support themselves.

---

²⁸ *Ibid.*, nr 735.

²⁹ J.S. Magnus, *op. cit.*, s. 8.

³⁰ T. Jaworski, *op. cit.*, s. 53.

³¹ J.S. Magnus, *op. cit.*, s. 32, 124.